Ф. КӨЧӘРЛИ БӨЙҮК ӘДИБ ҺАГГЫНДА

(М. Ф. Ахундовун вәфатынын 80 иллийи мүнасибәтилә)

1909-чу илдә Русияда бөйүк рус әдиби Н. В. Гоголун анадан олмасынын йүз иллийи гейд олундугу күнләрдә Ф. Көчәрли онун һәят вә фәалиййәтинә һәср олунмуш айрыча бир мәгалә язараг Гогол ирсинин рус әдәбиййаты тарихиндәки мөвгеини шәрһ этмиш вә мәгаләни ашагыдакы сәтирләрлә битирмишди: «Ая, Мирзә Фәтали Ахундовун йүз иллик юбилейи дә бизим хатырымыза дүшәчәкдирми вә биздә дәхи милләт һисси вә миллиййәт дамары айылачагдырмы? Биз дә өз әдибләримизин шә'н вә шәрәфини, гәдр вә гиймәтини дәрк эдәчәйикми?».

Бу, милли әдәбиййаты севмәйә, онун бөйүк вә көркәмли сималарыны гиймәтләндирмәйә бир чагырыш иди. Бу сәтирләр һәр бир азәрбайчанлыны өз варлыгы, тарихи, мәдәниййәти һаггында дүшүнмәйә чагырырды.

Азәрбайчан әдәбиййатынын аловлу тәдгигатчыларындан олан Ф. Көчәрли өз мүрачиәтини тәсадүфи олараг М. Ф. Ахундовун ады илә багламамышды. О, бөйүк Азәрбайчан драматургуну «милли әдибләримизин атасы, драм язанларымызын устади-камили, әдәбиййатымызын фәхри» һесаб эдирди. Тәнгидчинин фикринчә «мүсәлман мәишәтинин көһнә вә чүрүмүш әсасларыны позан», өз әсәрләрилә «азәрбайчанлыларын доланачагыны, адәт вә алабынын һәгигәт көстәричи бир айинәсини ярадан, «заһиримизи дә, батинимизи дә эйнилә көстәрән» М. Ф. Ахундов олмушду. Буна көрә дә о, үрәйи яна-яна язырды ки, әкәр биз севимли язычымызын гәдрини билсәйдик, «онун адына мәктәбләр, китабханалар, театрлар ачардыг, стипендиялар тә'йин эдәрдик вә бир чох көзәл ишләримиз илә гәдршүнаслыг вәзифәсини ифа эдәрдик...

Әкәр Мирзәнин яздыгларына диггәт етирсә идик вә онлара әмәл этсә идик, әлбәттә, бу гәдәр тәнәззүл этмәздик вә бу гәдәр далда галмаздыг».

Бу сөзләри вәтәнпәрвәр тәнгидчи бир дә она көрә язырды ки, мүасирләри ичәрисиндә «Ахундовун ады зикр оланда үзләрини туршудан», бөйүк әдибә һөрмәтсизлик эдән затигырыглар һәлә дә вар иди. Һәтта Искәндәрбәй Рүстәмбәйовлар кими бурнунун учундан бир аршын габагы көрмәйән «мәдәниләр» нәинки М. Ф. Ахундовун өзүнү, һәтта онун һаггында китаб язан, сөз данышан адамлары да «ламәзһәб», «мүртәд» адландырыб дейирдиләр: «Мирзә Фәтали Ахундов кими ламәзһәб шәхси яд эдиб онун шә'нинә китаб язан өзү дә кәрәкдир мүртәд олсун».

М. Ф. Ахундовдан сонра Азәрбайчанда реализмин ән гүдрәтли тәблигатчысы, онун нәзәриййәсини ени инкишаф мәрһәләсинә галдыран Ф. Көчәрли олмушдур. О, реалист Азәрбайчан әдәбиййатынын өз тәчрүбәсинә, онун зәнкин ән'әнәләринә истинад эдәрәк, реализмин нәзәриййәсини даһа да инкишаф этдирирди. Бу саһәдә Ахундовун ярадычылыгы Ф. Көчәрлинин әсас тәдгиг вә тәһлил һәдәфи иди. О, Ахундову өзүнә гәдәрки әдәбиййатын габагчыл тәчрүбәләрини үмумиләшдирән, реалист мейлләри бирләшдириб, ону әдәби мәктәб сәвиййәсинә галдыран даһи бир сәнәткар һесаб эдирди. Өзү дә әдәбиййатын каләчәк инкишафына истигамәт верән гүдрәтли бир сәнәткар! Буна көрә дә Ф. Көчәрли, демәк олар ки, 35 илдән артыг давам эдән бүтүн фәалиййәти бою тез-тез Ахундова мүрачиәт этмиш, вахташыры она өз мүнасибәтини билдирмиш, бөйүк драматургун һәят вә фәалиййәтини ишыгландыран илк китабчаны да о язмышдыр. Бә'зи мәһдуд чәһәтләринә, зиддиййәтләринә бахмаяраг, Ахундов ярадычылыгынын тарихи әһәмиййәтини, әдәбиййатымызын инкишафында онун ролуну илк дәфә изаһ вә шәрһ эдән Көчәрли олмушдур. Тәәссүф ки, әдәбиййатшүнасларымыз көркәмли алимин бу хидмәтләринин үстүндән чох заман сүкутла кечмишләр.

Әлдә олан фактлар айдын эдир ки, Ф. Көчәрли фәалиййәтә башладыгы илк илләрдән М. Ф. Ахундов илә марагланмыш, онун идеялары илә нәфәс алмыш, бу идеяларын илк давамчыларындан бири олмушдур. Одур ки, 1890-чы илдә Ереван семинариясы тәләбәләринин «Мусйо Жордан...» комедиясыны тамашая гоймаларыны кәнч тәнгидчи үрәкдән алгышламыш вә һәмин илдә язмышды: «Бу апрелин 4-дә дарүлмүәллиминдә элм вә камал тәһсил эдән мүсәлман чаванлары һөкумәт рүсхәти илә мәрһум Мирзә Фәтали Ахундовун «Мәстәли шаһ» унванында тәртиб этдийи комедияны ойнайыб, чүмләнин диггәт вә һөрмәтини чәлб этдиләр... Тәклиф олунан, ичмаин о гәдәр хошуна кәлди ки, пәрдәнин ахырында «афәрин» сәдасы көйә чыхыб үч-дөрд дәфә пәрдәнин галхмагыны вә ойнаянларын зүһурә кәлмәйини әл чалыб тәләб эдирдиләр».

1895-чи илдә язылмыш «Татар комедиялары» адлы силсилә мәгаләләрдә исә артыг Ахундов ярадычылыгынын тарихи әһәмиййәтиндән, онун милли характериндән, халгилийиндән, Азәрбайчан драматуркиясынын инкишафындакы ролундан бәһс олунур. Бу мәсәләләрә Ф. Көчәрли сонракы әсәрләриндә тәкрар-тәкрар гайытмыш вә өз тәдгигатыны даһа да дәринләшдирмишдир.

Биринчи мәгалә белә башланырды: «Мирзә Фәтали Ахундовун комедиялары гырхынчы вә әллинчи илләрдә Загафгазия мүсәлманларынын һәятыны әкс этдирән дәгиг бир чиһаз хидмәтини көрүр. Бөйүк исте'дад саһиби олмасы вә халгла яхшы танышлыгы сайәсиндә Ахундов онун мәишәтинин мүхтәлиф тәрәфләрини сон дәрәчә догру вә маһарәтлә тәсвир эдирди».

Көчәрли бурада Ахундов реализминин ики хүсусиййәтини, ики чәһәтини гейд эдир. Бу реализм бир тәрәфдән һәята әсасланыр, өз гүввәсини, маясыны, илһамыны ондан алыр, дикәр тәрәфдән исә о, халг һәяты илә мөһкәм баглыдыр, халгын арзу вә истәкләриндән догур, Азәрбайчан халгына дәрин мәһәббәтлә долудур, башга сөзлә, халгидир.

Биринчи мәсәлә сәнәтин һәята мүнасибәти мәсәләсидир ки, бу да реализмин ән әсас проблемләриндән биридир. Бу проблемин ишыгландырылмасында Көчәрли илк языларындан та сон әсәрләринә гәдәр ардычыл бир йол тутмушдур. 1914-чү илдә Юсиф Вәзирә язылан бир мәктубда онун һекайәләринин мүсбәт хүсусиййәтләрини тәнгидчи белә шәрһ эдирди: «Бә'зи һекайәләр чох көзәл язылыбдыр. Мәишәтимизин эйни һалы вә өвзаи әдибанә тәһрир олунубдур. Бизим язычыларымызын бөйүк гүсуру ондадыр ки, доланачагымызла, адәт вә ахлагымызла ашина дейилләр. Һәр нә һүсула кәтирирләрсә, чәмисини хәялат аләминдән төрәдирләр вә чох наһәмвар вә уйгунсуз да төрәдирләр».

Көрүндүйү кими, бу эстетик принсипләр илә Ахундов ярадычылыгы арасында яхын бир алагә вардыр. Һәмин принсипләр бөйүк сәнәткарын әсәрләриндә кениш бәдии һәллини тапмышды. Ахундову Көчәрлийә севдирән дә, әсасән, бу нөгтәләр иди. Тәләбкар тәнгидчи Ахундову она көрә бәйәнирди ки, о, бир сәнәткар кими Азәрбайчан һәятыны догру, реалистчәсинә тәсвир эдирди. Йә'ни «доланачагымызы, адәт вә әхлагымызы», «эйни һалы вә өвзаи» илә көстәрирди. Бу мүнасибәтлә о язырды: «Ахундов тәсвир этдийи халгын һәятынын маһир биличиси, надир психолог вә рәссамыдыр; фәалиййәтинин һәр саһәсиндә мүәллифин һәят тәчрүбәси вә һәртәрәфли мә'луматы илә зәнкинләшмиш ярадычылыг исте'дады, зәкасы ашкара чыхыр. Онун һәр һансы комедиясыны охуяркән адама элә кәлир ки, санки мүәййән бир заман, яхшы таныдыгы адамларын арасында олмусан вә онлардан лап яхын вахтларда айрылмысан».

Тәнгидчи фикирләрини тәсдиг этмәк үчүн Һатәмхан ага, Пәрзад, Тарыверди, Һачы Гара, Әскәр бәй, Һейдәр бәй сурәтләрини мисал кәтирир, онлары реал, һәяти сурәтләр кими гиймәтләндирир.

Ф. Көчәрли демәк истәйир ки, М. Ф. Ахундов мүәййән тарихи дөврүн язычысы олмуш, бир реалист кими дә өз дөврүнүн адамларынын сурәтләрини яратмышдыр. Буна көрә дә тәнгидчинин «онун һәр һансы комедиясыны охуяркән адама элә кәлир ки... онлардан лап яхын вахтларда айрылмысан» ифадәси чох дүзкүн вә дәгигдир.

М. Ф. Ахундов реализминин бу хүсусиййәти һаггында мүлаһизәләрини Көчәрли сонракы әсәрләриндә, хүсусән, бөйүк драматургун һәят вә ярадычылыгына һәср этдийи китабчада (1911), «Азәрбайчан түркләринин әдәбиййаты» адлы әсәри үчүн яздыгы Ахундова даир очеркиндә кенишләндирмиш вә инкишаф этдирмишдир. Мәсәлән, о, Ахундов типләринин билаваситә һәятдан кәлдийини белә үмумиләшдирмишдир: «Нечә ки, Гоголун Городничиси, Хлестакову, Добчински — Бобчинскиси һал-һазырда Русиянын бә'зи ерләриндә мүшаһидә олунмагдадыр, һабелә дә Мирзә Фәталинин Һатәмхан агасы, Һачы Гарасы, Залхасы, Байрамы, Ага Кәрим Миянчысы, Молла Ибраһим Хәлили вә гейриләри бу һалда саг вә салмат бизим ичимиздә доланыб һәр бири өз фе'л вә әмәлләрини ишләтмәкдәдирләр».

Ф. Көчәрли Ахундовун комедияларыны «һәгигәткөстәричи бир айна» адландыраркән, һеч дә онлары һәятын эйнилә сурәтини чыхаран әсәрләр һесаб этмирди. О, Ахундов реализминин хүсусиййәтләрини изаһ эдәрәк язырды ки, һәгиги сәнәткар кәрәк «бир яндан көрүб эшитдийини кәтүрүб етирә билсин вә бир тәрәфдән өз фикир вә хәялы илә йохдан вар әләсин».

Тәнгидчи, бөйүк драматургун әсл сәнәт нүмунәләри яратмасынын сиррини бурада көрүрдү. Йә'ни онун һәм һәяты яхшы билмәсиндә, ону догру-дүрүст әкс этдирмәсиндә, һәм дә бунлары йүксәк сәнәткарлыгла көстәрмәсиндә, «өз фикир вә хәялынын күчү илә бәзәмәсиндә» көрүрдү. Буна көрә дә Көчәрли, Ахундовун тәб'ини «ярадычы бир тәб» адландырыр, онун «йохдан вүчуда кәтирмәк гүввәсинә» малик олдугуну гейд эдирди.

Ахундов реализминин Ф. Көчәрли тәрәфиндән тәгдир олунан әсас хүсусиййәтләриндән бири дә онун халгилийи иди. Һәгигәтән халг һәяты, онун арзу вә истәкләри, ән'әнәләри илк Азәрбайчан драматургунун әсәрләриндә чох кениш әкс олунмушду. Белә бир нөгтәни исә Көчәрли гәтиййән нәзәрдән гачыра билмәзди. Чүнки әдәбиййатын халгилийи онун эстетик принсипләринин мәркәзи бир нөгтәсини тәшкил эдирди. О, халг бә'зән халг, милләт мә'насында ишләтдийи «рәиййәти» «агачын көкү» адландырырды. Ахундовун комедиялары да өз гидасыны, ширәсини мәһз бу «агач көкүндән», халгдан алырды. Бу мүлаһизәләрә әсасән тәнгидчи, М. Ф. Ахундову «милләтин мәишәтини этрафлы билән» халг язычысы кими тәгдим эдирди.

Көчәрли, Ахундов реализминин халгилийини бир тәрәфдән онун илк дәфә милли характерләр яратмасында, дикәр тәрәфдән комедияларынын чанлы халг дилиндә язылмасында көрүрдү. О, көстәрирди ки, драматургун һәр һансы сурәтини алсаныз, сырф милли кейфиййәтләрә раст каләрсиниз. Бу кейфиййәтләри парискилиләрлә азәрбайчанлыларын адәтләринин бир-биринә зидд олдугуну өзүнә махсус садәләвһлүклә өз гоһумуна инандырмага чалышан Һатәмхан агада, көзәл Пәрзад илә чәсур Байрамын севишмәсиндә, онларын севкисинә вар-дөвләти һесабына мане олмага чалышан горхаг Тарвердинин симасында, пулу һәр шейдән үстүн тутан хәсис Һачы Гарада вә бир сыра башга сурәтләрдә көрмәк мүмкүндүр. Белә милли колоритә малик сурәтләр ичәрисиндә Ф. Көчәрли, Ахундовун яратдыгы гадын типләринә хүсуси ер верирди. О язырды: «Диггәт етирилмәли бурасыдыр ки, мәрһум Мирзә Фәталинин комедияларында яздыгы арвадларын чүмләси гейрәт, намус, исмәт вә һүнәр саһибләридир». «Арвадларын доланачагы, фикир вә хәялатларыны, кишиләр илә рәфтар вә алагәләрини вә онларын әһвали-руһиййәләрини вә саир мүхтәлиф сифәтләрини мәрһум Мирзә артыг дүзкүнлүклә тәһрир гылыбдыр».

Бүтүн габагчыл реалист язычыларымыз кими, Ф. Көчәрли дә әдәби дили чанлы халг дилинә яхынлашдырмагы Азәрбайчан реалист әдәбиййатынын мүһүм проблемләриндән бири кими ирәли сүрүрдү. Бу, һәр шейдән әввәл, әдәби дил илә чанлы дил арасында учурум ярадан, она башга истигамәт вермәйә чалышан мүәллифләрә чаваб вермәк, бу саһәдә Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов ән'әнәләрини давам этдирмәк үчүн лазым иди. Бу, ени реалист әдәбиййатын даһа бөйүк мүвәффәгиййәтләр газанмасы, халга яхынлашмасы вә күтләви шәкил алмасы үчүн лазым иди. Одур ки, тәнгидчи әдәби дилин садәлийи, халгилийи мәсәләси илә чох чидди вә мүнтәзәм мәшгул олмушдур. Мәктубларындан бириндә о, ибарәли, османлы әдибләринин дилини тәглид эдән мүһәррирләри тәнгид эдәрәк көстәрирди ки: «...бизим Гафгаз меймунлары өз көзәл вә айдын дилләрини унутмага чалышырлар. Дилимизи сахламаг үчүн «Әкинчи» кими бир рузнамә чыхармаг лазымдыр. Мәрһум Һәсән бәй һәмишә Әлибәй Һүсейнзадә илә дил үстүндә чәнк вә чидалә олуб вә өз «Әкинчи»сини она дәлил көстәрирди ки, ән чәтин фәнни вә элми әсәрләри ачыг вә садә дилдә язмаг мүмкүндүр... Меймунларын әдәди күнү-күндән артыб чохалмагдадыр. Аз-чох бунларын габагыны «Молла Нәсрәддин» журналы кәсибдир...»

Әдәби дил мәсәләсиндә белә бир мөвге тутдугу үчүндүр ки, Ф. Көчәрли М. Ф. Ахундовун дилини һәмишә әдибләрә нүмунә көстәрир, онун кими садә вә айдын язмага чагырырды. 1895-чи илдә о язырды: «Ахундов өз комедияларыны чанлы, ойнаг, чилаланмыш бир дилдә... язмышдыр». «М. Ф. Ахундов» китабчасында исә әдибин бәдии дилинин хүсусиййәтләри белә изаһ олунурду: «Ахундовун драмнәвис мүсәннифләрә вә һәгиги әдибә махсус олан исте'дад вә габилиййәтләриндән бири дә будур ки, өз тәмсилат вә һекайәләриндә әһвалат вә күзаришаты сөйләнән әшхасын һәр бирини өз дилилә данышдырыр. Әкинчидән тутмуш шаһа кими һәр һансы синфин дилиндән сөз сөйләйир исә, элә бир сайгда сөйләйир ки, куя, мәрһум һаман о синфин өзүндәндир вә яни ки онларын сөзләрини эшитдикдә бир-бир синәсинә йыгыбдыр.

Бу габилиййәтдән әлавә Мирзә Фәталинин дилиндә элә бир нәмәкризлик, мәлаһәт вә зәрафәт вар ки, һәр кәс онун каламыны охуюр исә көнлү ачылыр вә додагы алтында күлүр».

М. Ф. Ахундов тәнгиди реалист иди. Тәнгиди реализм онун симасында ени бир мәрһәләйә йүксәлмиш, әдәби мәктәб шәклинә дүшмүшдү. Ф. Көчәрли дә тәнгиди истигамәти, сатираны Ахундов реализминин башлыча хүсусиййәтләриндән сайырды. О дейирди ки, бөйүк әдибин комедиялары, «Алданмыш кәвакиб» һекайәси эйибләримизи көстәрән, тәнгид эдән бир айнадыр.

Ф. Көчәрлинин фикринчә, бу тәнгид анчаг тәнгид хатирәси үчүн эдилмирди. Бу, халга мәһәббәтдән догурду, халгын каләчәйи наминә эдилирди. Бу тәнгид әдибин каләчәк арзулары илә баглы, идеалы илә баглы иди. Башга сөзлә, бу тәнгид анчаг инкар этмир, һәм дә тәсдиг эдир, тәрбийә эдирди.

Көчәрли Ахундовун сатирасында, күлүшүндә, тәнгидиндә һәр бир вәтәнпәрвәрин үрәйини агрыдан, ону дүшүнмәйә вадар эдән чох күчлү, лакин дәрһал көзә көрүнмәйән һиссләрин, фикирләрин кизләндийини гейд эдирди. Бөйүк сатирикләрин ярадычылыгларына хас олан бу чәһәти о, Ахундовда да көрүр вә язырды: «...Ахундовун комедияларыны охуян бәсирәт әһли бир тәрәфдән күлүрсә, бир тәрәфдән аглайыб көз яшы төкүр. Күлмәк көрүнүр, амма агламаг көрүнмәйир, онун агыр дамчылары үрәйин үстүнә дүшүб ону яралайыр, дәлир...».

«Н. В. Гогол» мәгаләсиндә исә дейилирди: «Бизим әдибләримиздән мәрһум М. Ф. Ахундов әсәри-гәләмиййәсилә Гогола чох бәнзәйир... Мәрһум Мирзә дәхи заһирдә яздыгларынын үстә күлүрсә дә, батиндә аглайыр...».

Ахундов реализминин үстүн хүсусиййәтләриндән бирини дә Көчәрли бурада—онун тәнгидинин мүсбәт фикирдән айрылмамасында, охучуну каләчәк һаггында дүшүндүрә билмәсиндә, һәтта биртәрәфли мүнасибәт бәсләмәмәсиндә көрүрдү. О, һәятын анчаг гүсурларыны көрән вә тәсвир эдән язычылара М. Ф. Ахундов ярадычылыгыны нүмунә көстәрирди. Чүнки бөйүк реалист, Молла Ибраһим Хәлилин, Һатәмхан аганын, Мәстәли шаһын, Һачы Гаранын вә башгаларынын гаршысында Һачы Нуру, Шаһбаз бәй, Сона, Түкәз, Байрам, Пәрзад, Аракел, Мкыртыч кими айыг, көзүачыг, гейрәтли, зәһмәткеш мүсбәт сурәтләр яратмагы да унутмурду. Элә бунлар Ахундов комедияларынын никбинлийини, күчүнү, ифшаедичи сатирасынын характерини мүәййән эдирди.

Ф. Көчәрлинин каләчәкдә бир сыра классик әсәрләр ярадачаг кәнч Н. Нәримановун илк әсәрләриндән олан «Наданлыг» комедиясыны бәйәнмәмәсинин сирри дә бурада иди. Тәнгидчи енчә язмага башлаян мүәллифин нөгсаныны өз тәсвирләриндә «гара рәнкләрдән» һәддиндән артыг истифадә этмәсиндә көрүрдү. О, кәнч вә исте'дадлы Нәриманова каләчәкдә мүвәффәгиййәтли әсәрләр ярада билмәси үчүн Ахундов реализминдән өйрәнмәйи мәсләһәт билирди. «Гачагчылыг, зүлм вә гулдурлугун үстүнлүк тәшкил этдийи, вәһши һүчум вә гарәтләрин динч ишләрдән чох бәйәнилдийи вә һаким хан вә бәйләр тәрәфиндән даһа да кенишләндирилдийи дөврләри, 40 илдән артыг бир замандан әввәлки мүсәлман һәятынын догру левһәләрини әкс этдирән мәрһум Ахундовун комедияларында, һәтта бу «гәһрәманлыг-гулдурлуг» дөврүнүн чанлы левһәләриндә белә биз нисбәтән динч дөврдә ишләян Нәримановун тәгдим этдийи гәдәр, вәһшиләшмиш кобуд инсанлара раст кәлмирик».

Ахундов реализминин үстүнлүкләрини нәзәрә алараг, Ф. Көчәрли ону реалист әдәби мәктәбин баниси адландырырды. О, Ахундову Азәрбайчан әдәбиййатында дөнүш яратмыш нәһәнк бир әдәби сима сайыр, ени әдәби һадисәләрә гиймәт верәркән, бөйүк язычынын әдәби ирсиндән бир ме'яр, өлчү кими истифадә эдирди. Онун әсәрләриндә Ахундову ямсыланлар тәнгид эдилир, әдәби ән'әнәләриндән бачарыгла истифадә эдәнләр исә тәгдир олунурду.

Үмумиййәтлә, М. Ф. Ахундовун өзүндән сонракы әдәбиййата тә'сири мәсәләси Көчәрлинин әдәби көрүшләринин мүһүм нөгтәләриндән бирини тәшкил эдир. 1903-чү илдә тәнгидчи язырды: «...Ахундов Загафгазия мүсәлманлары арасында һуманист идеяларын ән яхшы яйычысы иди. О өз достларыны—Зәрдаби, Баба бәйи вә башга Азәрбайчан шаирләрини рус язычыларынын әсәрләри илә таныш этмиш вә бу йолла онларын мә'луматларыны кенишләндирмишди. Онун тә'сири сайәсиндә Закир, бир гәдәр сонра Һачы Сейид Әзим ени ишыглы бир истигамәтдә чалышмышлар».

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбайчанда драм жанрынын башга жанрлара нисбәтән чох яйылмасы вә инкишафыны да Ф. Көчәрли, эйни заманда, Ахундов кими нәһәнк бир симанын варлыгы илә, онун тә'сирилә изаһ эдирди. Һәмин фикри о, сонралар инкишаф этдирмиш вә конкретләшдирмишди.

Ф. Көчәрли Ахундовун тә'сирини ики дөврә бөлүр. Биринчи дөвр әдибин яшадыгы илләри әһатә эдир. Тәнгидчи көстәрир ки, Ахундовун бу дөврдәки тә'сири билаваситә онун язычы вә шаирләрлә танышлыгы, алагәси, мәктублашмасы нәтичәсиндә яранмышдыр. Әсәрләриндән бириндә о языр: «Мирзә Фәтали Ахундов өз заманынын фәрид вә үрәфа вә үдәба дайрәсинин руһу мәгамында имиш. Чүмлә әһли-гәләм вә саһибкәламы ирак илә таныш имиш. Чүмлә шүәра вә үдәбая ол мәрһумун һүсн тә'сири кечибдир».

Бу фикирләрини тәсдиг этмәк үчүн мүәллиф Ахундов илә Закир арасында мүтәгабил алагәни, достлугу мисал кәтирир, илк Азәрбайчан сатирикинин инкишафында Ахундовун ролуну бир сыра фактлара әсасландыраг языр: «Закир халгынын дилини вә доланачагыны чох яхшы билдийи үчүн Мирзә Фәталийә яздыгы намәләрдә һәгиги милли бир шаир олдугуну көстәрмишдир. Мирзә Фәтали исә... Закирин бу милли руһуна вә милли әдасына артыг дәрәчәдә әһәмиййәт верирмиш... Чох еһтимал ки, Закирә... ачыг лисан илә шеир язмагы Мирзә Фәтали өйрәтмиш олсун».

М. Ф. Ахундовун әдәби тә'сиринин икинчи дөврү исә әдибин өлүмүндән сонракы илләри әһатә эдир. Бурада Көчәрли, Ахундов ән'әнәләринин нечә давам этдирилмәси вә мәнимсәнилмәсини нәзәрдә тутур. «Татар комедиялары» адлы силсилә мәгаләләрдә көстәрилир ки, Н. Вәзиров, Һ. Вәзиров, Н. Нәриманов кими Азәрбайчан драматурглары Ахундов мөвзуларыны айры-айры шәкилләрдә әдәбиййата кәтирмиш, онун ән'әнәләриндән истифадә йолу илә һәятын нөгсанларыны, көһнә дүнянын рәзаләтләрини гамчылаян әсәрләр яратмышлар. Дикәр бир әсәриндә исә мүәллиф бир сыра көркәмли драматургларын Ахундовун тә'сирилә етишдийини иддиа эдир: «...Онун (М. Ф. Ахундовун — К. Т.) сайәсиндә бир нечә мүттәдир әдибләр вүчудә кәлибдир. О чүмләдән Нәчәфбәй Вәзиров вә Әбдүррәһимбәй Һагвердиев. Нәриманбәй Нәриманов вә Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә чәнабларыдыр ки, һәр биринин бир нечә комедиялары вә драмая махсус әсәрләри вардыр ки, индики мәишәтимизин бә'зи өвза вә әһвалыны вә әһли-заманәнин фикри-хәялатыны вә нә йолда чалышдыгларыны эйнилә языб өз әсәрләриндә көстәрирләр».

Һеч шүбһә йохдур ки, Көчәрли Ахундову «Азәрбайчан әдәбиййатынын вә комедия нәвисләринин атасы вә йол көстәрәни» адландыранда бу мүлаһизәләри, фактлары нәзәрдә тутмушдур.

Әдәби тә'сири Көчәрли мүсбәт бир һадисә сайыр, бир язычынын башга бир язычыдан өйрәнмәсини, истифадә этмәсини тәгдир эдир вә бә'зи һалларда һәтта буну зәрури билирди, тәглиди, нәзирәчилийи исә о, әдәбиййатын орижинал истигамәтдә инкишафына зәрбә вуран бир «үсул» кими тәнгид эдирди. Мәсәлән, тәнгидчи көстәрирди ки, Һ. Вәзировун «Эвләнмәк — бир ичим су дейил», Н. Вәзировун «Далдан атылан даш топуга дәйәр» кими комедияларында «Мәстәли шаһ» комедиясына тәглид олунараг язылмыш айры-айры сурәтләр вардыр.

Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләри бүтүн маһиййәти э'тибарилә «сәнәт сәнәт үчүндүр» принсипинин әлейһинә чеврилмишди. О, сәнәтә халгын, чәмиййәтин инкишафына тә'сир эдән чох күчлү ичтимаи тә'сир гүввәси кими бахырды. Буна көрә дә әдәби-ичтимаи фәалиййәтини башдан-баша халга хидмәтә һәср эдән М. Ф. Ахундов онун әсәрләриндә мәркәзи бир ер тутурду. Тәнгидчи, Ахундов ярадычылыгынын әһәмиййәтини өз мүасирләринә изаһ эдәркән онун ичтимаи, сияси мә'насыны үзәриндә айрыча даяныр. О көстәрирди ки, «Мирзә Фәталини нечә ки, лазымдыр, биз танымамышыг вә әсәрләрини диггәт илә охуюб өйрәнмәмишик». Белә бир кәрлик исә Ахундов ирсинин тәрбийәви чәһәтләриндән милли интибаһ үчүн, мөвчуд чәмиййәтин яраларыны сагалтмаг үчүн истифадә эдилмәйә бөйүк манеәләр төрәтмишдир.

Тәсадүфи дейил ки, Көчәрли «Азәрбайчан түркләринин әдәбиййаты» китабында Ахундов идеяларынын мүасир һәят үчүн лазым олан тәрәфләрини айрыча гейд этмиш, онлары бир-бир изаһ этмиш, бунунла бөйүк әдибин идеяларындан конкрет истифадә йолларыны көстәрмишди. О, чох тәкидлә Ахундов ирсини өйрәнмәйә, онун идеяларыны һәята кечирмәйә чагырырды. О, дейирди ки, тә'лим-тәрбийә, савадланмаг ишини асанлашдырмаг үчүн Ахундовун әлифба угрундакы мүбаризәсини давам этдирмәк лазымдыр. «Доланачагымызда мүшаһидә олунан күфр вә залаләтдән» хилас олмаг үчүн «Ахундов комедияларында көстәрдийи эйибләримизә диггәт етирмәлийик». Ахундовун комедиялары бизә өйрәдир ки, гадынлар чәмиййәтин кишиләрлә бәрабәр һүгуга малик үзвләридир, онлара тә'лим-тәрбийә вермәк лазымдыр ки, «әрләринә вә гардашларына чох ишләрдә көмәкчи олуб мәишәтимизә рөвнәг вә зинәт версинләр». Нәһайәт, Ф. Көчәрли көстәрирди ки, «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә ирәли сүрүлән бир чох сияси тәдбирләр Иран үчүн вә башга Шәрг өлкәләри үчүн чох файда верә биләрди. Әкәр Иранын һаким тәбәгәләри «Алданмыш кәвакиб»дә зикр олунан гүсурларына диггәт етириб, мәмләкәтләринин мә'мурү вә салаһы үчүн сәрфи-һүммәт этсә идиләр, Юсиф шаһ өз мүвәггәти әййами-сәлтәнәтиндә ишләтдийи бинакүзарлыглары вә тәдбирләри ичра этсә идиләр, мүсәлман мәмләкәтләри һәркиз белә фәна вә позгун һала дүшмәзди вә әчнәби милләтләрин чәнкали-тәсәррүфүнә дүшмәзди».

Бу мүлаһизәләрдә Көчәрлинин XX әср маарифчи-реалистләринә махсус мәһдудиййәтләри айдын һисс эдилсә дә, Ахундов идеяларынын ичтимаи-сияси мә'насы, әһәмиййәти, әсасән, догру изаһ олунурду. Тәнгидчи дөврүн бир сыра мүһүм мәсәләләринин Ахундов идеяларынын көмәклийилә һәлл олуна биләчәйинә инанырды.

Камал ТАЛЫБЗАДӘ

ки, онун мүдрик поэзиясы, фикирләри вә һиссләри башга дилдә сахлансын. Тәкрар эдирәм, мән енә дә бу тәрчүмәйә гайыдачаг, онун үзәриндә ишләйәчәйәм, чүнки бу тәрчүмәни өзүм үчүн һәят иши һесаб эдирәм. Мән белә һесаб эдирәм ки, «Евкени Онекин» Азәрбайчан дилиндә мәним өз орижинал әсәрим олмалыдыр, йә'ни мән Азәрбайчан дилиндә онун там һүгуглу мүәллифи олмалыям — мәһз мүәллифи, әкәр мән буна мүвәффәг олмасам, демәли, мән бу тәрчүмәйә енидән гайытмалы вә онун үзәриндә ишләмәли, ону элә бир йүксәклийә галдырмалыям ки, бу әсәр бизим милли әдәбиййатымызын хәзинәсинә, бизим халгын мәдәниййәт хәзинәсинә дахил олсун. Бу да енә Пушкинә вә бөйүк рус халгына һөрмәтдән догур. Бәли, тәрчүмәчи тәрчүмә этдийи әсәрә өз догма вә орижинал әсәри кими бахмалыдыр!